

İTİKÂDÂTU FİRAKI'L-MÜSLİMÎN ve'İ-MÜŞRİKÎN ve EL-MİLEL VE'N-NİHAL LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

"İtikâdâtü Firaqî'l-Muslimin ve'l-Mushrikin and its Place in the literature of al-Milal va'n-Nihal"

Arş. Gör. Faruk SANCAR

Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi

Abstract *The paper presents, in a descriptive way Fahreddin er-Râzi's place, one of the most outstanding figures in history of Islamic thought, in historiography of religious sects in Islam and his contributions to the field. Râzi, as it is known, compiled over two hundred books within almost all branches of Islamic sciences. However, he is well known rather for gigantic works he compiled in the field of commentary on the Koran and Muslim Theology. With our article, we try to analyze his work titled "İtikâdât" its content and method. This work was written especially on the history of Islamic sects, hence is irrelevant to the fields already mentioned, and its distinctive marks in proportion to other works compiled in the same field*

Key words: Râzi, itikâdât, makâlât, firak, al-milal va'n-nihal

Bu çalışmanın amacı İslam düşünce tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Fahreddin er-Râzî'nin (606/1208) mezhepler tarihi yazıcılığındaki yerini ve bu alana yaptığı katkıları tasvirî bir metot takip ederek sunmaktır. Bilindiği üzere Râzî, hemen hemen tüm İslamî ilimlerde sayıları iki yüzü aşan birçok eser telif etmiştir¹. Ancak o, daha ziyade tefsir ve kelam sahasında yazdığı devasa eserlerle tanınmaktadır. Bu çalışmamızda biz, onun bu iki temel sahanın dışında yer alan ve doğrudan doğruya mezhepler tarihine dair kaleme aldığı *İtikâdât* isimli eserini muhteva, metot açısından tahlil ederek aynı alanda telif edilen diğer eserlerden farklı niteliklerini ortaya koymaya çalışacağız.

Fahreddin er-Râzî'nin ayrıntılı bir biyografisini sunmak çalışmamızın sınırlarını aşacağından, yaşadığı dönemde etkili olan dinî ve fikrî akımları

¹ Eserlerinin tam listesi için bkz. Fahreddin er-Râzî, *İtikâdâtü firakî'l-müslimîn ve'İ-müşrikîn* (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr), Beyrut 1982, naşirin önsözü, s. 26-34; Brockelmann, *GAL*, I, 666; *Suppl*, I, 920; Süleyman Uludağ, *Fahreddin Râzî*, Ankara 1991, s. 45-67.

zikrederek, onun bu akımlarla mücadelesini ve bununla bağlantılı olarak yapmak zorunda kaldığı seyahatlerine kısaca temas edeceğiz. Râzî'nin hayatı boyunca yaptığı seyahatlerin onun tanınmasında büyük bir rol oynadığını özellikle vurgulamalıyız. Bu yolculukların bir kısmı ilmî bir hüviyete sahipken, bazıları içinde bulunduğu durumun yol açtığı zaruretten kaynaklanmıştır. Mesela, Harezm'de iken Mutezilî âlimlerle yaptığı münazaralar sonunda bazı olayların çıkması üzerine Rey'e dönmek zorunda kalması² ilmî seyahatlerine örnek verilebilir. Zaruretten kaynaklanan yolculuklarına örnek olarak ise, daha sonra biraz daha ayrıntılı olarak değineceğimiz üzere, Gazne'de Kerrrâmîler ile girdiği tartışmalar sonucunda Gur Sultanı tarafından Herat'a gitmeye mecbur bırakılmasını gösterebiliriz.³

Râzî'nin yaşadığı çağ, İslam kültürü ve dini ilimler açısından kendinden önceki dönemler kadar verimli bir asır olmasa da sonraki dönemlerle kıyaslandığında hiç de kötü bir durumda değildir. Onun çağdaşları arasında İbn Rüşd, İbn Meymûn, Seyfeddin Âmidî, ve Nasîruddin Tûsî gibi filozof ve kelamcılarının yanında İbn Arâbî, Feridüddin Atâr, ve Bahaüddin Veled gibi mutasavvıf şahsiyetleri sayabiliriz.

² Selahaddin Halil b. Aybeg es-Safedî, **Kitâbu'l-vâfi bi'l-vefeyât** (nşr. İhsan Abbâs- Şükrî Faysal), Weisbaden 1401-1402/1981-82, IV,249; Taceddin Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ**, (nşr. Mahmûd b. Et-Tanâhî- Abdülfettâh M. el-Hulv), Kahire 1413, İkinci Baskı, VIII, 86.

³ İbn Hallikân Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, **Vefeyâtü'l-ayân ve enbâü ebnâi'z-zamân**, IV, 250. Râzî'nin seyahatleri on altı yaşında babasının vefatı üzerine Simnan'a gidip burada Kemâled-din es-Simnânî'den ders almasıyla başlamıştır. Bir süre sonra Rey'e dönmüş ve İşrâkî filozofu Sühreverdî el-Maktûl'ün öğrencilerinden olan Mecdüddin el-Cilîden kelâm ve felsefe tahsil etmiştir. Daha sonra Cilî ile birlikte Merâğa'ya gidip derslere devam etmiştir. Cürcân, Tûs, Herat, Hârizm, Buhara, Semerkant, Hucend, Belh, Gazne ile diğer Hint beldeleri uğradığı belli başlı ilim ve kültür merkezleri arasında yer alır. Râzî'nin **Münâzarât** isimli eserinde Maverâünnehir bölgesinde dolaşırken karşılaştığı ilim adamlarıyla yaptığı tartışmalar anlatılmaktadır. Bkz. Fahreddin er-Râzî, **Münâzarât**, thk. Fethullah Huleyf, Beyrut ts.

Râzî, 1 Şevval 606'da (29 Mart 1210) Herat'ta vefat etmiştir⁴. Onun Kerrâmîler tarafından zehirlendiğine dair bazı iddialar⁵ mevcut olsa da, bu tür iddiaları ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Zira bu konuda kaynaklarda yer alan bilgiler birbirleriyle tam olarak örtüşmemektedir. Ancak onun ölüm döşeginde yazdırdığı ve her ilim adamı için ders mahiyetinde olan vasiyetnamesine uygun olarak⁶ Herat yakınlarındaki Muzdahan köyü civarına defnedildiği genel kabul görmektedir⁷.

Hakkındaki kaynaklardan görebildiğimiz kadarıyla Râzî, hayatının hiçbir döneminde, köşesine çekilmiş bir vaziyette, sadece öğrencilerine ders veren, kitaplar yazan, buna mukabil fikri mücadele ve münakaşalardan uzak duran bir ilim adamı profili çizmemektedir. Onun Tefsir, Fıkıh ve Kelam gibi İslamî ilimlerle ilgili kaleme aldığı birçok eserde eleştirel ve şüpheci karakteri açıkça gözükmektedir⁸. Sahip olduğu bu yetenekler, deha seviyesindeki bir zekâ ve belagat gücü ile de birleşince⁹ o, diğer âlimlerin kendisiyle tartışmaktan son derece çekindiği bir şahsiyete dönüşmüştür. Öyle ki Râzî'yi muarız seçen herkes, çok geçmeden onun ne kadar usta bir cedelci olduğunun farkına varmaktaydı. *Münâzarât* isimli eseri, onun bu özelliklerini gözler önüne seren tasvirlerle doludur. Nitekim bu sebeple modern araştırmacıardan Seyyid Hüseyin Nasr, Râzî'yi “avının üstüne merhametsizce saldıran bir kaplan ve tartışmada yumuşaklığa çok seyrek itibar eden bir şahsiyet” olarak tasvir etmektedir¹⁰. Münakaşa ve münazaralardaki sert ve eğilmez

⁴ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1984, XXI, 501.

⁵ Ali b. Yûsûf İbnü'l-Kıfî, *Kitâbü İhbârî'l-ulemâ bi-ahbârî'l-hükemâ: Târîhu'l-hükemâ* (nşr. J. Lippert), Leibzig 1903, s. 190; İbnü'l-İmâd Ebü'l-Fellâh el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbârî men zeheb*, Beyrut ts., V, 21.

⁶ Muvaffakuddîn İbn Ebî Useybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut 1965, s. 466; Sübkî, *Tabakât*, VIII, 90–92.

⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 251; İbn Hacer, *Lizanu'l-mizân*, IV, 429; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 251; Sübkî, *Tabakât*, VIII, 93.

⁸ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 248.

⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 249; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 21.

¹⁰ Seyyid Hüseyin Nasr, “Fahreddin Râzî”, çvr. Burhan Köroğlu, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed. M. M. Şerif, İstanbul 1996, II, 277.

görüntüsünün yanında yaşadığı bazı olaylar, onun, zekâ ile espri gücünü de birleştirebildiğine işaret eder. Bir seferinde, Bâtînilere yönelttiği tenkitlerden rahatsız olan bir Bâtînî, onun derslerini gizlice takip etmiş ve dersin ardından hançerini göstererek kendisini ölümle tehdit etmiştir. Bu olaydan çok etkilenen Râzî, Bâtînîleri eleştirmekten vazgeçmiş, bunun sebebini soran öğrencilerine “Onların burhân-ı kat’îleri yoksa da burhân-ı kâtî’leri var” cevabını vermiştir.

Râzî, sadece Kerrâmiyye, Mutezile gibi mezhepleri ve diğer inanç mensuplarını değil, aynı zamanda Şehristânî’yi¹¹, yeri geldiğinde kendi mezhebi olan Eş’arîliği, hatta İmam Eş’arî’yi bile tenkit etmekten kaçınmamıştır. Onun tahlil ve tenkitteki yeteneği, ilgilendiği her alanda kendisini göstermiştir. Bu yüzden kaynaklar, onun tenkit yeteneğini anlatırken, probleme işaret edip çözümü muallâkta bırakma ve tartışmayı başlatıp sonuçlandırmama özelliğine dikkat çekmişlerdir¹²

Râzî’nin eserlerinin isimlerine kabaca göz gezdirildiğinde, onun sadece İslam düşüncesi içerisinde değerlendirilebilecek bazı mezhep ve fırka mensuplarıyla değil, aynı zamanda Hıristiyanlarla da teolojik tartışmalara giriştiği ve bu alanlarda eserler verdiği fark edilecektir¹³. Râzî’nin bu denli mücadeleci bir yapıya sahip olmasında onun fitrî özellikleri ve mizacı kadar, insanları doğruya ulaştırma ve yanlışları ortaya koyma arzusu gibi bir anlayışın da etkili olduğu söylenebilir. Onun bu tutumu, bütün amacının İslam’ı müdafaa etmek olduğunu ifade eden içten dua ve yakarışlarında, coşturucu vaazlarında bariz bir şekilde göze çarpmaktadır¹⁴.

¹¹ Fahreddin er-Râzî, **Münâzârât** isimli eserinde Şehristânî’nin **el-Milel ve’n-nihal**’ine çok ciddi tenkitlerde bulunmaktadır. Ona göre eserin İslam mezheplerine dair bölümü Bağdâdî’nin **el-Fark beyne’l-fırak**’ından alınma olup kitabın yegâne orijinal yönü Hasan Sabbâh’a ait dört bölümün tercümesidir. Bkz. **Münâzârât**, s. 39–40.

¹² Nasr, a. g. e, II, 270.

¹³ Bu konuyla alakalı olarak Râzî’nin “**Münâzara fi’r-red ale’n-nasârâ**” isimli müstakil bir eseri mevcuttur. Bu eser Hidayet Işık tarafından “**Hıristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar**” ismiyle Türkçeye kazandırılmıştır. İz yayınları İstanbul 2007.

¹⁴ Safedî, **el-Vâfi**, IV, 240; Ayrıca Râzî’nin vasiyeti okunduğu takdirde bahsettiğimiz bu özelliği daha açık bir şekilde görülecektir. Vasiyeti için bkz. Sübkî, **Tabakâtü’s-Şâfiyye**, VIII, 90-92.

Dolayısıyla kimi müelliflerce iddia edildiği üzere,¹⁵ onun bu mücadelelerini sadece dünyevî menfaat ve makam elde etme amacına matuf olarak yaptığını söylemenin, büyük bir haksızlık olacağı kanaatini taşıyoruz¹⁶.

Râzî'nin diğer mezhep mensuplarıyla olan fikri tartışma ve mücadelelerini anlamak için mezhebinin, inançlarının ve fikirlerinin de dikkate alınması gerekir. O, babası gibi amelde Şafîî, itikatta ise Eş'arî mezhebine bağlı biri olarak önce filozoflarla, sonra Mutezile ve Kerrâmiye gibi sapık saydığı mezhep mensuplarıyla¹⁷, daha sonra da Hanbelî, Hanefî ve Matürîdî mezhepleriyle mücadele etmiřtir¹⁸. Bu firkalarla yaptığı mücadele ve tartışmaların her biri ayrı bir öneme sahip olmakla beraber, Kerrâmiye ile olan mücadelesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur¹⁹.

Adını kurucusu Muhammed b. Kerrâm'dan alan, hicri III. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde ortaya çıkan ve bu bölgelerde geniş bir etki uyandıran Kerrâmiye'nin birçok âlim yetiştirdiği ve çok sayıda taraftar topladığı bilinmektedir. Bir dönem Gazneli Sebük Tekin ve Oğlu Mahmut tarafından himaye edilen ve tabiatıyla gücünü ve etkisini daha da arttıran Kerrâmiye, Gazneli Mahmut'un bu himayeyi kaldırmasıyla etkisini büyük oranda

¹⁵ Krş. Şemseddin Muhammed Şehzorî, **Nüzhetu'l-ervâh ve ravzatu'l-efra**, I, 294.

¹⁶ Abdülhakim Yüce, **Râzî'nin Tefsirinde Tasavvuf**, İzmir 1996, s. 79.

¹⁷ Sübkî, **Tabakatü's-Şafiiyye**, VIII, 86.

¹⁸ Uludağ, Râzî, s. 22–23.

¹⁹ Râzî ile Kerrâmi'lerin mücadelesiyle ilgili olarak nakledilen olaylardan biri de şudur: “Râzî Horasan (acem) bölgesi âlimlerinin adeti üzere halka vaaz verirken Hanbelilerden bazıları da onun kürsüsüne kendisine hakaret eden sözler yazıp bırakırlardı. Böyle bir gün önüne oğlunun zinakâr ve günahkâr birisi olduğunu, karısının da kötü yola düştüğünü ve buna benzer şeyler yazmışlardı. Râzî, yazılanları okuyunca “burada oğlum kötüleniyor ancak bilindiği üzere gençlerden böyle şeyler beklenir. Zira gençlik bir çeşit deliliktir. Ümit ederiz ki yüce Allah onu ıslah edip kendisine tövbe nasip eder. Karıma gelince Allah tarafından korunanlar müstesna kadınların hali de böyledir. Ben yaşlı bir kişi olduğumdan onların aradığı şeyi veremem. Bütün bunlar olabilecek şeylerdir. Ama yemin olsun ki ben Yüce Allah bir cisimdir, demedim. Onu yaratıklara benzetmedim. Ona mekân nispet etmedim” bkz. Safedî, **el-Vâfi**, IV, 250; Sübkî, **Tabakât**, VIII, 89.

yitirmiş gibi görünse de o bölgede bir denge unsuru olarak varlığını korumaya devam etmiştir²⁰.

Râzî'nin yaşadığı VI. yüzyıla gelindiğinde, Kerrâmiyye'nin nüfuzunun en güçlü şekilde devam ettiği yer Afganistan'ın dağlık bölgesi Gûr şehriydi. O, başlangıçta Kerrâmiyye mezhebine bağlı olan Gûr sultanı Gıyâseddin ve kardeşi Müizziddin ile çok iyi ilişki içerisindeydi. Gûr sultanının da desteğini arkasına alan Râzî sayesinde Kerrâmî inancına mensup çok sayıda kişinin ehl-i sünnet inancına geri döndüğü kaynaklarda ifade edilmektedir²¹. Diğer taraftan mutaassıp Kerrâmiler, Râzî'nin, kendi taraftarları üzerindeki bu nüfuzuna tahammül edememiş, onu zındıklıkla itham ederek şehirden çıkarmak istemişlerdir. Kaynakların zikrettiğine göre, meselenin nihai halli bağlamında Râzî ile Kerrâmilerin reisi İbnü'l-Kıdve arasında, Gurluların merkezi Firûzkuh'da aralarında Hanefî, Şafîî ve Kerrâmilerin de bulunduğu kalabalık bir halk kitlesinin önünde büyük bir münazara düzenlendi. Münazarada zayıf düşen Kerrâmî reisi son çare olarak oradaki halkın dini duygularını tahrik yoluna saparak kendisinin Hz. Peygamber'in sünnetine bağlı biri olduğunu söyler ve Râzî'yi Aristo'nun ilminin peşinden gitmek, İbn Sînâ'nın küfrüne ve Fârâbî'nin felsefesine batmakla itham eder. Doğal olarak, bu şekilde tahrik edilen ve kışkırtılan saf ve cahil Kerrâmiler ağlaşmaya ve kargaşa çıkarmaya başlarlar. Durumun Râzî aleyhine kötüleştiğini gören Sultan Gıyâseddin, onu Herat'a göndermek zorunda kalır. Olayların bu dereceye gelmesinde Râzî'nin Kerrâmilerle yaptığı münazaralarda kullandığı tahkir edici ve alaycı üslubun da büyük bir etkisi vardı. Olayların büyümesi üzerine tarihçiler durumun vahametini “nerdeyse 595/1198 senesinde Râzî yüzünden büyük bir fitne çıkacaktı” şeklindeki ifadelerle nakletmişlerdir²².

Râzî ile Kerrâmiler arasındaki karşılıklı husumet o dereceye varmıştı ki, kimi kaynaklarda onun Kerrâmiler tarafından zehirlenerek öldürüldüğüne dair

²⁰ Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, **DİA**, XXV, 294.

²¹ İbn Hallikân, **Vefeyât**, IV, 250; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-zehab**, V, 21; Safedi, **el-Vâfi**, IV, 249.

²² İbn Hallikân, **Vefeyât**, IV, 250; Safedi, IV, 258; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1993, s. 443.

rivayetler bile yer almıřtır²³. Bu rivayetlerin doğruluğu hususunda bazı şüpheler olsa bile, o öldüğünde bundan dolayı mutlu olanların sayısının hiç de az olmadığı muhakkaktır. Cedelci ve mücadelecı kişiliği sebebiyle birçok hasmı bulunan Râzî'nin, vasiyetinde mezarının yerinin gizlenmesini istemesi bu bakımdan oldukça anlamlıdır. Zira o, kendisini münazaralarda susturamayan hasımlarının öfke ve kinlerinin ölümünden sonra da devam edeceğini, ölmüş bedeninin dahi bu insanların öfkesinden nasibini alacağını düşünmekteydi.

Kısaca Razi, İslam'ın doğru çizgisinden saptığına inandığı her kişi, fırka ve mezhep ile mücadele etmekte bir tereddüt sergilememiştir. Bu kişi ve fırkalar, kendisinin de mensup olduğu Eş'ari geleneğe bağlı olsalar dahi onun ağır eleştiri oklarından ve hücumlarından nasiplerini almışlardır.

İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn

Râzî'nin hayatını anlatan biyografi eserlerinden hiçbirini onun *İtikâdât* isimli bir kitabından bahsetmemekle birlikte İbn Ebî Useybia, İbn İmâd²⁴ ve Bağdatlı İsmail Pařa²⁵, Râzî'ye ait "*Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*" isimli bir eserin varlığından söz ederler. İbn Kıftî²⁶, *er-Riyâzu'l-muannaka fi'l-milel ve'n-nihal* isimli bir eseri Râzî'ye nispet eder. Ancak bildiğimiz kadarıyla Râzî'nin bu isimleri taşıyan herhangi bir kitabı veya risalesi günümüze ulaşmış değildir. Bu bakımdan bahsi geçen bu isimlerin hepsinin aynı esere işaret etmesi mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu tip isim karışıklıkları veya aynı esere farklı isimler verilmesi İslamî literatürde sık rastlanan bir durumdur.

İtikâdat'ın Râzî'ye aidiyeti hususunda ittifak olmasına rağmen, onun ne zaman yazıldığına dair her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak eseri dikkatlice incelediğimizde, bazı ipuçlarından hareketle bu eserin ne zaman yazıldığına dair bir tahmin yürütmemiz mümkün görünmektedir. Bu ipuçlarının en önemlisinin,

²³ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ*, 191; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 21

²⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 21

²⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*, İstanbul 1955, II, 107,108.

²⁶ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ* s. 192.

müellifin sûfilere ayırdığı bölümde, onlar için kullandığı ifadelerde yattığı kanaatindeyiz. Burada Râzî, sûfi fırkalar hakkında son derece yumuşak bir dil kullanır ve onlardan bir grubu insanlık içerisindeki en hayırlı topluluk olarak tavsif eder²⁷. Buradan hareketle, onun bu risaleyi ömrünün sonlarına doğru yazdığını, *Mefâtihu'l-gayb* isimli tefsiriyle aynı dönemde veya ondan biraz sonra kaleme aldığını söylememiz mümkündür. Zira Râzî'nin vasiyetinden de anlaşılacağı üzere, onun ahir ömründe sûfliğe karşı meyli bir hayli artmıştı²⁸. Lakin bu konuda ihtiyatlı davranarak kesin bir hükme varmanın doğru bir tutum olmayacağını önemle vurgulamak istiyoruz. Çünkü tespitlerimize göre Râzî, hayatının her aşamasında sûfilere karşı son derece müsamahakâr bir tavır sergilemiş, *gulat* diye tabir edilen sûfi gruplar dışında hiçbir sûfi zümre için tahkir edici bir dil kullanmamıştır.

Eser ilk defa Ali Sâmî en-Neşşâr tarafından Kahire ve Leyden'de bulunan elyazmalarına dayanarak²⁹ 1938 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Naşir, yazmış olduğu önsözde, eserin adını elyazmalarında yer alan bilgilerden hareketle "*İtikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*" olarak kaydettiğini söylemiştir.³⁰ Ayrıca o, bu eserin yayınlamasına vesile olan Mustafa Bek Abdurrâzîk'in daha önce kaleme aldığı *es-Sufiyye ve'l-Firaku'l-İslamiyye*³¹ isimli makalesini de eserin girişine

²⁷ Râzî, *İtikâdât*, s. 73.

²⁸ Nasr, s. 278. Kaynaklardan bazıları onun ömrünün sonlarına doğru kelam ilmiyle uğraşmasından dolayı derin bir pişmanlık duyduğunu nakletmektedir. Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 21; Zehebî, *Siyer*, XXI, 501.

²⁹ Eserin iki nüshası vardır. Bunlardan biri Kahire'de Teymür Paşa Kütüphanesi 178 numarada diğeri ise Londra'da 575 numarada kayıtlıdır. Naşir eser için Kahire nüshasını asıl kabul etmiş ve dipnotlarda Leyden'de bulunan nüshanın Kahire nüshasından farklı olan yönlerini ortaya koymuştur. Bu iki nüshanın teknik açıdan karşılaştırılma ve değerlendirilmeleri için bkz. Râzî, *İtikâdât*, Naşirin önsözü, s. 4.

³⁰ Naşirin tespitine göre eserin ismi, Londra'daki yazma nüshanın kapağında "**Fi'r-red ala'l-firak**" şeklinde geçer. Eserin içerisinde ise "**Kitâbu itikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn**" olarak yer alır. Kahire nüshasında ise eserin kapağında "**Kitâbun mine'l-itikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn**" şeklindedir. Eserin ilerleyen sayfalarında ise "**Kitâbu'l- firak fi şerhu ahvâli'l-müslimîn ve'l-müşrikîn**" şeklinde kayıtlıdır. Bkz. Râzî, *İtikâdât*, Naşirin önsözü, s. 3.

³¹ Bu makale 1932 yılında Leyden'de düzenlenen Dinler Tarihi Toplantısı'nda sunulan bir tebliğ metnidir.

eklemiştir. Eser daha sonra ikinci kez Muhammed el-Mutasım Billah el-Baġdâdî, tarafından 1986 yılında Beyrut’da tahkikli olarak neşredilmiştir. Bu ikinci neşrin, diġer mezhepler tarihi kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak hazırlanmasından dolayı daha kullanışlı olduġunu söylemeliyiz.

İtikadat’ın türü, muhtevası ve konusuna gelmeden önce bu hususta bir kaç noktanın altını çizmek istiyoruz. İslam tarihi boyunca dinleri ve mezhepleri konu edinen eserlere *mâkâlât*, *diyânât*, *fırak* gibi isimler verilmişse de bu literatüre ait en meşhur adlandırma *milel ve’n-nihal* şeklindedir. Önceleri *mâkâlât* ismiyle kitaplar kaleme alınırken bunları, çeşitli fırkaların teşekkül ettiġi ve her fırkanın itikadî görüşlerinin anlatıldıġı ve gerektiġinde eleřtirildiġi *fırak* veya *milel ve nihal* eserleri dönemi takip etmiştir. Hicri II. yüzyıldan itibaren de bu isimleri taşıyan kitaplar kaleme alınmıřtır³².

Bu tür eserler, bu alandaki diġer eserlerden farklı olarak yalnızca İslam fırkalarını deġil, aynı zamanda diġer dinleri ve bu dinlerin mezheplerini de incelemektedir. Bilindiġi üzere İslam hâkimiyetinin genişlemesiyle birlikte Müslümanlar farklı inanç mensuplarıyla karşılaşmaya başlamışlar, bu da gerek kendi hâkimiyetleri altında yaşayan, gerekse komşu oldukları coġrafyalardaki çeşitli din ve mezheplere mensup insanların inançlarını deġerlendirme zaruretini ortaya çikarmıştır. Dolayısıyla İslam haricindeki din ve mezheplerle ilgili araştırmaların çok erken tarihlerden itibaren ortaya çiktiġını söylemek mümkündür. İslam’ın zuhuru esnasında Arap Yarımadası’nda muhtelif din mensuplarının bulunuşu, Kur’ân’ın bu dinlerin mensuplarından bahsetmesi, İslam’ın başka din mensuplarına tebliġi, farklı yorum ve telakkilerin dikkate alınması vb. hususlar milel ve nihal türü eserlerin kaleme alınmasına sebep olmuřtur³³. Özellikle şehristânî’nin bu çerçevede kaleme aldıġı *el-Milel ve’n-nihal* isimli eseri genel olarak bu türün en önemli örneġi kabul edilmektedir³⁴.

³² Ebu Mansur Abdulkâhir el-Baġdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar** (çvr. Ethem Ruhi Fiġlalı) çevirenin önsözü, s. XVII.

³³ Ömer Faruk Harman, “Milel ve Nihal”, **DİA**, XXX, s.58.

³⁴ Ömer Faruk Harman, a. g. md., s. 59.

Râzî'nin *İtikâdât*'ı da bu edebiyatın devamı mahiyetinde kaleme alınmış eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Muhtemelen bu nedendir ki *İtikâdât*, bazı kaynaklar tarafından *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal* olarak isimlendirilmiştir³⁵. Râzî'nin bu türdeki eserlerin genel karakterine uyarak eserine sadece İslam fırkalarını değil, diğer din ve mezhepleri de dâhil ettiğini görüyoruz. Bununla birlikte *İtikâdât*'ı bu alanın hacimli eserleriyle aynı kefeye koymanın doğru olmadığını düşünüyoruz. Çünkü o, bahis konusu yaptığı fırkaların kurucuları ile bu fırkaları diğerlerinden ayıran hususiyetlere dair son derece özet sayılabilecek bir malumat vermekle iktifa etmiştir. Eserinde takip ettiği bu metot bize, aslında onun ilim erbabına fırkalar hakkında yeni bir bilgi sunma gibi bir amacının olmadığını, daha ziyade okurların fırkalar hakkında kısa bir bilgi edinmelerini ve belki de kolayca ezberlemelerini temin edecek sistemli ve muhtasar bir eser yazmayı hedeflediğini düşünmemize sebep olmaktadır.

İtikâdât'ın muhtevası genel anlamda *milel* türündeki eserlerle örtüşmektedir. Bazı fırkaların isimlendirilmelerinde küçük farklılıklar ve bazı takdim- tehirler söz konusu olsa da bu alandaki diğer eserlerle aynı tasnif sitemine sahiptir. *İtikâdât*'ın içeriği Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* isimli eserine benzediğini söylemek mümkünse de bunun mutlak manada bir benzerlik olmadığını özellikle vurgulamalıyız. Zira o, Şehristânî'nin değindiği Hind dinlerinin hiç birine temas etmemiştir. Ortak konuları dikkate aldığımızda³⁶ *İtikâdât*'ın farklı bir tür olan Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* isimli eseriyle de tasnif açısından bazı benzerliklerinin olduğunu pekala söyleyebiliriz.

İtikâdât'ın muhtevası dikkate alındığında, Râzî'nin diğer milel ve nihâl müelliflerinden ne ölçüde etkilendiği daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Söz konusu eser, bu alanın en önemli müellifleri olan Eş'arî, Bağdâdî, Şehristânî, İsferyânî ve diğerlerinin yazdıkları eserler kadar geniş hacimli değildir. Bununla

³⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, II, 107,108; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 21.

³⁶ Bağdâdî'nin *el-Fark*'ında *İtikâdât*'da yer alan diğer dinler ve filozoflarla ilgili bölümler bulunmamaktadır.

birlikte o, İslami fırkaların neredeyse tamamını ve ilave olarak Mecûsî, Yahûdî ve Hıristiyan fırkaların çoğunu kapsamaktadır.

Râzî, *İtikâdât*'ı on baba ayırmış, bunların sadece üçünü fasıllar halinde düzenlemiştir. Onun böyle yapmasının sebebi, büyük bir ihtimalle, bu fırkaların esasa taalluk eden bir veya bir kaç prensipte diğerlerinden farklılık arz etmesidir. Büyük fırkalar genel kaidelerde küçük fırkalarla birleşirken cüzî meselelerde onlardan ayrılmaktadır. Eserindeki en uzun babı Râfızîler'e tahsis eden Râzî, en kısa bölümü Kerrâmîler'e ayırmıştır. Onun bu şekildeki tercihi üzerinde durulmaya değer bir konudur. Daha önce belirttiğimiz üzere, Râzî'nin hayatında Kerrâmîlerle yaptığı mücadelelerin büyük bir yeri vardır³⁷. Buna rağmen o, eserinde takip ettiği metoda bağlı kalmış, bu fırkanın nasıl ve nerede ortaya çıktığını belirttikten sonra bazı temel görüşlerine temas etmekle yetinmiştir. *İtikâdât*'ı muhteva açısından farklı kılan ve kendi türündeki diğer eserlerden ayıran en belirgin özelliklerden biri de sûfiler için bir bölümün ayrılmış olmasıdır. sûfileri altı gruba ayıran Razi, bunlardan dördünü Sünnîlik içerisinde değerlendirirken kalan ikisini Râfızî ve Bâtınî sınıfına dâhil eder³⁸. Bu tür bir tasnifin Hücvîrî (ö.465/1072)'nin tasnifiyle örtüşmesi dikkat çekicidir³⁹. Hücvîrî de sûfliği on iki fırkaya ayırmış, bunlardan onunu sünnî çizgide olmaları sebebiyle makbul kabul ederken, Hallâciye ve Mansûriye isimli iki grubu aşırı bularak merdûd ve bâtil saymıştır⁴⁰. Razi'nin, sûfileri ayrı bir kategori olarak zikretmesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Çünkü bu alanda daha önceki eserlerde böyle bir tasnif gözükmemektedir. Râzî, bu şekil bir tasnifin doğru olmadığını zikrederek kendisinin, sūfileri ayrı bir fırka olarak değerlendirmesinin eserinin bir ayrıcalığı olduğunu vurgular⁴¹.

³⁷ Bu sebeple bazı kaynaklar Râzî'nin Kerrâmîler tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 21.

³⁸ Râzî, *İtikadat*, ss. 72-75.

³⁹ Cafer Karataş, *Tasavvufta Peygamberlik Tasavvuru*, İslam'da Peygamber İnancı Sempozyumu, Diyarbakır 2006, (Basılmamış Tebliğ s. 2. Söz konusu tebliği tarafıma gönderme lütfunda bulunan sayın yazara teşekkürü bir borç biliriz.)

⁴⁰ Ali b. Osman el-Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, ss. 283-388.

⁴¹ Râzî, *İtikadat*, s. 71.

Sûfî gelenekte marifetullahı ulaşmak ancak keşf mertebesini elde etmekle, yani bedeni cismani ilişkilerden arındırmak suretiyle mümkün olabilir⁴². Bilindiği üzere, Ehl-i sünnet marifetullah'ın yolunu sem'/nakil olarak kabul ederken, Mutezile ve diğer bazı ekoller bu yolun akıl olduğunu iddia ediyordu. Mütakellimler ile tasavvuf ehli arasındaki fark elbette ki bununla sınırlı kalmamıştır. İki grup arasındaki bu görüş ayrılığı bazı hususlarda birbirinden kalın çizgilerle ayrılabilen ontolojik farklılıkların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bilgi teorilerindeki ve varlık anlayışlarındaki temel farklılıklara rağmen İslami disiplinlerde eser veren müellifler –sûfilerin ifadesiyle zahir uleması- sûfileri müstakil bir fırka olarak değerlendirmemiş, onlar hakkındaki değer yargılarını kendi kavramlarıyla açıklamaya çalışmışlardır. Nitekim bu bakış açısı sûfilerin o kalıplara sığmasına izin vermemiştir. Bazı müellifler de sûfileri, Hulûliyye ve Mübâhiyye gibi bir fırkanın altında zikretme yolunu tercih etmişlerdir. Râzî'nin tasnifi, İslami disiplinlerin, irfan ehli denilen ehl-i tasavvufu daha doğru bir şekilde değerlendirmelerine ve onlar hakkındaki kanaatlerini sûfilerin kendi kavramlarından hareket ederek oluşturmalarına imkân sağlaması açısından son derece önem arz etmektedir.

Râzî'nin kaynakları meselesi de üzerinde durulması gereken diğer bir konu olmakla birlikte, *İtikâdât*'ın bu konuda bilgilenmemize doğrudan imkân vermediğini belirtmek zorundayız. Bunun sebebi, Râzî'nin, eserinin hiçbir yerinde diğer mezhepler tarihi kaynaklarının veya müelliflerinin ismini zikretmemesidir. Ancak karşılaştırmalı bir okuma yapıldığında, Râzî'nin, seleflerinden ve özellikle de Eş'arî ve Bağdâdî'den ciddi bir biçimde istifade ettiği, onlardan yaptığı birebir nakillerden anlaşılmaktadır. Mesela Râzî'nin Hakemiyye fırkası ile ilgili olarak naklettiği görüşler incelendiğinde, bunların neredeyse aynı ifadelerle Eş'arî'nin *Makâlât*'ında ve Bağdâdî'nin *el-Fark*'ında da bulunduğu görülecektir.⁴³ Her ne hikmetse o,

⁴² Bu ekoller arasındaki temel farklılıkları ve epistemolojideki ayrılığın dini düşüncüyü nasıl etkilediğini görmek için bkz. Süleyman Uludağ, **İslam Düşüncesinin Yapısı**, İstanbul 1994, ss. 80–119, 127–131.

⁴³ Krş. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn** (nşr. H. Ritter), Weisbaden 1382/1963, 31/trc. 61; Bağdâdî, 65/trc. 48, 170; Şehristânî, I, 187.

Bağdadi'nin sıklıkla yaptığı gibi “üstadımız bu konuda şöyle demektedir”⁴⁴ tarzında İmam Eş'arî'yi işaret eden bir atfa yer vermemekte, daha doğrusu alıntı yaptığı kaynağı zikretmemektedir.

Râzî, *İtikâdât*'ta Ehl-i sünnet mezhebine mensup olduğunu, kendisiyle öğrencilerinin yegane arzusunun insanları hak bildiği ehl-i sünnet ve'l-cemâa'ya davet etmek olduğunu açıkça ifade etmiştir⁴⁵. Buna mukabil bu alanda eser veren kimi müelliflerin yaptığı gibi,⁴⁶ eserine Ehl-i sünnet'in inanç esaslarının anlatıldığı bir bölüm eklememiştir. Bunun gerekçelerinden biri olarak, onun ehl-i sünneti, kelimenin dar manasıyla, sadece bir fırka olarak düşünmediğini söyleyebiliriz. Bilindiği üzere fırka, İslâm düşünce tarihinde kendilerine has siyasî düşünce veya itikadî telakkilere sahip bulunan gruplar için "siyasî akım" ve "itikadî mezhep" anlamında kullanılan bir terimdir⁴⁷. Yani fırka bir anlamda daha önce mensup bulunulan düşünce veya inanç ekolünden bazı fikri ve itikadî düşünce farklılıkları sebebiyle ayrılışı ve o guruptan kopuşu ifade eden bir kavramdır. Ehl-i sünnet ise hiçbir itikat ve düşünce ekolünden kopmamıştır. Bilakis tarihte fırka olarak isimlendirilen grupların hepsi tek cevherden ayrılmışlardır. O da Hz. Peygamber'in “benim ve ashabımın kabul ettiği yol” şeklinde ifade ettiği ve fırka-ı nâciye olarak tanımladığı Ehl-i sünnet ve'l-cemâa'nın yoludur. Öyleyse bu vasıf devam ettiği süre, bu vasfa sahip olan grup fırka olarak adlandırılmaz⁴⁸.

Başka bir ihtimal ise böyle bir eklemenin eseri risale boyutundan çıkaracak ve Râzî'nin amaçladığını düşündüğümüz pratik faydayı, yani kolay ezberlenebilme özelliğini ortadan kaldıracak olmasıdır. Bir diğer ihtimal ise, diğer eserlerinde bu konularda yeteri kadar bilgi verdiğini düşünmesi ve bu yüzden burada tekrar aynı konuyu zikretmeyi faydadan hâlî görmesi olabilir. Aklımıza gelen son bir ihtimal

⁴⁴ Bkz. Bağdâdî, **Mezhepler Arası Farklar**, s. 28, 51, 54, 97.

⁴⁵ Râzî, **İtikâdât**, 92.

⁴⁶ Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-fırak**, thk. Muhammed b. Muhyiddin Abdilhamid, Kahire ts., s. 312.

⁴⁷ Bekir Topaloğlu, “Fırka”, **DİA**, XIII, 35.

⁴⁸ Râzî, **İtikâdât** (nşr. Muhammed el-Mu'tasım billah el-Bağdâdî), Nâşirin önsözü, Beyrut 1986, s. 9.

olarak da şunu söyleyebiliriz: Ehl-i Sünnet'in itikadî ilkeleri herkes tarafından zaten biliniyordu ve bu ilkeleri açıklayan onlarca eser hali hazırda mevcuttu. Nitekim Râzî'nin kendisi de bu tip eserlerin müellifleri arasında yer alıyordu. Bu sebeple Râzî, Müslümanların fikir, uygulama ve söylem bazında etkilenebileceğini düşündüğü akımlar hakkında onları kısaca bilgilendirmek istemiş de olabilir. Sonuçta Razi'nin gerekçesi ne olursa olsun, kaleme aldığı bu risalesine Ehl-i Sünnet'i dahil etmemiştir.

Râzî'nin, konuları sistemli ve düzenli bir biçimde ele almaya ve meseleleri mantikî bir düzen içerisinde işlemeye son derece önem veren bir düşünür olduğunu önemle vurgulamalıyız. Onun bu özelliği *İtikâdât*'ta da ön plandadır. Onun, eserini tarihî ve mantikî bir bakış açısıyla kaleme aldığını ve bu üsluba sonuna kadar sadık kalmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede, onun fırkaları tasnif ederken tarihi sıralamaya önem verdiğini görüyoruz. Peş peşe zikredilen iki fırkanın birbiriyle çağdaş olması da söz konusudur. Hatta bu fırkaların kurucuları arasında hoca-talebe ilişkisi de bulunabilir. Böyle bir durumda Râzî, önce hocanın daha sonra da bir veya birkaç noktada kendisine muhalefet eden talebenin fırkasını zikreder⁴⁹.

Bu vesileyle burada bir hususa temas etmede fayda görüyoruz. Her biri kurucusuna nispet edilen ve fırka olarak tasnif edilen bu grupların büyüklüğü, taraftarlarının sayısı hususunda elimizde somut veriler yoktur. Hoca ile öğrenci arasında birkaç noktada zuhur eden bir ayrılığın ayrı bir fırka tasnifine sebebiyet verecek kadar önemli olup olmadığı, bu ayrılıkları destekleyenlerin sayıca çok olup olmadığı, bu ayrılığın gerçekten ciddi bir bölünmeye yol açıp açmadığı hususları oldukça tartışmalı ve incelemeye muhtaçtır. Ancak bu konuya burada temas etmek bizim buradaki amacımızın dışındadır.

“Fırak” ve “milel-nihal” türündeki eserlerde, fırkalarla ilgili bazı yanlış kanaat ve görüşlerin zikredildiğini, aslında ciddi bir ayrılık olarak görülemeyecek bazı hususların polemik konusu yapıldığını ve böylece fırka sayısının abartılarak sayının 73 fırka hadisindeki rakamlara dayandırıldığını söylemede bir beis

⁴⁹ Râzî, *İtikâdât* (thk. Sâmî Neşşâr), Naşirin önsözü, s. 2.

görmüyoruz⁵⁰. Nitekim İmam Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (v. 324/935), bu tezimizi destekler mahiyette mezhepler ve fırkalarla ilgili eser yazarların eksik anlatımlarda bulduklarını, hasmının sözünü anlatırken mugâlata yaptıklarını, düşmanlarını kötölemek için bilerek yalan söylediklerini ve muhaliflerini kötölemek için fikirlerine kasten ilaveler yaptıklarını ifade etmektedir⁵¹. Bu bağlamda muhaliflerine karşı insaflı olmayan, onların görüşlerini naklederken gerçek dışı ilaveler ve eksiltmeler yapan bir yazarın verdiği hükümlerin, daima şüphe ve tartışmalara açık olacağı aşikârdır⁵². Dahası, halkı yanıltabilecek ve hatta bazen aralarında ciddi bölünmelere ve fitnelere sebebiyete vererek onları galeyana getirebilecek bu türlü yaklaşımları ve bakış açılarını doğru bulmadığımızı burada ifade etmek istiyoruz.

Râzî'nin, eserini mümkün olduğu kadar tarafsız gözle kaleme almaya gayret ettiğini, kendinden önceki birçok yazarın, özellikle de Bağdâdî'nin yaptığı gibi görüşlerini diğer fırkaları ret mahiyetinde serdetmediğini söyleyebiliriz. O,

⁵⁰ Bilindiği üzere mezheplerin sayısı ile ilgili olarak Hz. Peygamberden nakledilen ve İslam ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını ve kurtuluşa eren fırka dışında kalan zümrelerin tamamının cehennemde olacağını haber veren bir hadis vardır. Mezhepler Tarihi ile ilgili eser veren yazarların bazıları bu hadisi bağlayıcı bir veri kabul edip eserlerinde bu hadiste ifadesini bulan sayıyı oluşturmaya çalışmışlardır. Ne var ki çok da başarılı olamamışlar, tüm gayretlerine rağmen tutarsızlıklara düşmekten kurtulamamışlardır. Râzî ise kendisine bu konuda yöneltilebilecek tenkitlerin önünü baştan kesme ve bahsi geçen hadisten anladığının ne olduğunu ifade etme sadedinde muhayyel bir muarızın: "Siz yetmiş üçten daha fazla sayıda fırka saydınız. Hâlbuki Rasulullah bize bu sayıdan daha fazlasını bildirmedir şimdi buna inanmak nasıl gerekli olabilir ki?" şeklindeki sorusunu kendisine yönelterek şöyle bir savunma yapar: "Hz. Peygamber'in fırkaları zikretmekten muradı "büyük fırkalar/el-fıraku'l-azîm" olmalıdır. Bizim saydıklarımızdan bir kısmı büyük fırkalardan değildir. Ayrıca Hz. Peygamber, bunların yetmiş üç fırka olacağını haber vermiştir. Bu yüzden onların bu sayıdan daha az olması mümkün değildir. Ancak sayı daha fazla olduğunda bunun bir sakıncası olmaz. Bu muhtasar eserde meşhur fırkalardan daha fazlasını nasıl ve niçin zikredeceğiz ki!". Buradan Râzî'nin hadisteki sayıyı asgari sınır kabul ettiğini ve daha fazlasının zikredilmesinin hadisin anlamına bir halel getirmeyeceğini düşündüğünü anlıyoruz. Bkz. Râzî, İtikâdât, s. 74. Ayrıca yetmiş üç fırka hadisi ve hakkında yapılan tartışmalar için bkz. el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Çevirenin önsözü, s. XXIII.

⁵¹ Eş'arî, **Makâlât**, s. 1.

⁵² Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çevirenin önsözü, s. XVIII.

fırkaların görüşlerini en temel vasıflarını ortaya koyarak anlatmaya çalışırken, en aşırıları hakkında dahi ölçüsüz ifadeler kullanmaktan sarfî nazar eden bir tavır sergilemiştir⁵³. Bu yaklaşım, *İtikâdât*'ta kullanılan üslubun en belirgin vasfı olarak göze çarpmaktadır. Ne var ki o da, yeri geldiğinde kendince bir takım değerlendirmelerde bulunarak Sünnî bakış açısını ortaya koymaktan, bu bakış açısını kıstas olarak kabul etmekten kendini alamamıştır⁵⁴. Mesela, Cebriye'ye tahsis ettiği bölümde, Mutezile'nin Cebriye için yaptığı tanımlamayı Eş'arîleri niteleyen bir ifade olarak algılamış ve şöyle mukabelede bulunmuştur: "Biz böyle demiyoruz; biz sadece kulun, kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığını iddia ediyoruz⁵⁵". Burada bir Eş'arî mensubiyeti bilinciyle hareket eden Râzî, okların kendi mezhebine yöneldiğini düşünerek Mutezile'nin Cebriye hakkında yaptığı bu tanımlamaya bir açıklama getirme ihtiyacı duymuştur.

Sonuç

Sonuç olarak, risale boyutundaki mezkûr eserini ve bu vesileyle mezhepler tarihi yazıcılığındaki yerini ve önemini tanıtmaya çalıştığımız Razi ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz: Görebildiğimiz kadarıyla o, bir milel-nihal eseri olarak mütevazı sayılabilecek bu eserinde kelamcı kimliğini bir kenara bırakmayı arzulamıştır. Fırkalar hakkında çok belirgin sayılabilecek nitelermelerden kaçınarak onları kronolojik düzen içinde bir tarihçi hassasiyeti ile ele almaya özen göstermiştir. Bir başka ifadeyle o, benimsediği mezhebin görüşlerine taban tabana zıt olmasına rağmen bir tarihçinin olması gerektiği gibi tarafsız kalmaya ve meseleleri tarihçi bakış açısıyla tasviri bir metot takip ederek anlatmaya çalışmıştır. Sûfîleri ayrı bir fırka olarak zikretmesi, onun eserini bu alandaki diğer eserlerden

⁵³ Bağdâdî'nin ifade tarzı ile Râzî'nin üslubunu karşılaştırmak için Muammer b. Abbâd es-Sülemî hakkında iki müellifin kullandığı ifadelerle göz atmak yeterlidir. Bağdâdî bu şahıs için "dinsizlerin başı, Kaderiyenin takipçisi, onun kepezelikleri ve saçmalıkları ifadelerini kullanırken Râzî bu şahsın ismini ve görüşlerini özet halinde vermekle yetinir ve bir yargı da bulunmaz. Krş. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 151, Râzî, *İtikâdât* (nşr. Sâmî Neşşâr), s. 42.

⁵⁴ Râzî, *İtikâdât*, s. 71.

⁵⁵ Yukarıda atıfta bulunduğumuz tanımlama şu şekildedir: "Kulun kendi fiili üzerinde herhangi bir kudretinin olmadığını iddia edenlere cebriye denir". Râzî, *İtikâdât*, s. 68.

ayıran bariz bir vasıf olarak öne çıkmaktadır. Râzî'nin yaptığı gibi, sûfliğin kendine özgü ayrı bir kategori olarak ele alınmasının, İslamî ilimler açısından yeni bir açılım olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünöyoruz. İtikâdât, bir mezhepler tarihi eseri olarak küçük sayılabilecek hacmine rağmen, İslam düşünce tarihinde fırka olarak isimlendirilen grupların büyük çoğunluğuna yer vermesi bakımından da ön plana çıkan bir eserdir. Râzî'nin, eserini yazarken fırkaların doğuşunda etkili olan tarihî ve siyasî şartlara aldırış etmemesi ve fırkaların ortaya çıkışını sadece bir şahsa bağlaması önemli bir eksiklik olarak göze çarpar. Ancak bu eksiklik, diğere mezhepler tarihi eserleri için de geçerli bir durumdur. Kaldı ki bu, Razi'nin kısa bir eser yazmayı daha başlangıçta bir hedef olarak ortaya koyduğundan ve bu ilkesinden taviz vermediğinden burada bir eksiklik olarak kabul edilemez. Aksi takdirde eserin hacminin kısa bir risale boyutunda olması düşünölemezdi. Son söz olarak, *İtikâdât*'ın bu nitelikleriyle mezhepler tarihi alanında önemli bir yere sahip olduğunu söylemek bir hakşinaslık gereğidir.